

Amasya İlahiyat Dergisi – Amasya Theology Journal

e-ISSN 2667-6710

Kasım / November 2024, 23: 169-204

Yusufefendizâde'nin Yaşadığı Sosyo-Kültürel Ortam

Abdulhamit Budak

Doç. Dr., Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,

Din Sosyolojisi Anabilim Dalı

Associate Professor, Amasya University, Faculty of Theology,

Department of Sociology of Religion

Amasya, Turkey

abdulhamit.budak@amasya.edu.tr

orcid.org/0000-0003-4253-2315

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi /Research Article

Geliş Tarihi / Received: 13 Eylül / September 2024

Kabul Tarihi / Accepted: 11 Kasım / November 2024

Yayın Tarihi / Published: 30 Kasım / November 2024

Yayın Sezonu / Pub. Date Season: Özel Sayı / Special Issue

Sayı / Issue: 23 **Sayfa /Page:** 169-204

Atıf / Cite as: Budak, Abdulhamit. “Yusufefendizâde'nin Yaşadığı Sosyo-Kültürel Ortam [The Socio-Cultural Environment in Which Yūsufafandizâdah Lived]”. *Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal* 23 (November 2024): 169-204.

<https://doi.org/10.18498/amailad.1549715>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Telif Hakkı ve Lisans / Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

The Socio-Cultural Environment in Which Yūsufafandīzādah Lived

Abstract

Yūsufafandīzādah Abd al-Allāh Hilmī is one of the distinguished scholars of the Ottoman intellectual world. Through his written works and the students he trained, he influenced his contemporaries and later scholars, leaving a profound impact on Islamic scholarship. His intellectual stature caught the attention of the ruling elite, and he was entrusted with significant scholarly responsibilities, eventually rising to the esteemed position of “sultan-ı hâce,” or the sultan’s teacher. It is unlikely that Yūsufafandīzādah, who witnessed the Ottoman Empire’s most turbulent periods, remained unaffected by the socio-cultural context of his time. Having undergone the traditional education of the Ottoman ulema, Abd al-Allāh Hilmī embodied the general characteristics of the scholarly archetype of his era. Aware of the ulema’s role in producing knowledge, he continued his scholarly endeavors vigorously, despite adverse social, political, and cultural conditions, and produced works that addressed the issues within the classical Islamic sciences of his time. Leaving behind a substantial corpus in the field of Islamic sciences, Abd al-Allāh Hilmī has attracted the interest of numerous contemporary Turkish and Arab researchers, and his works have been studied, republished, and verified. These studies provide insights into his life and the social environment in which he was raised, noting that certain aspects, such as his birthplace and date, remain disputed. To better understand the life and works of this historical figure, it is essential to grasp the socio-cultural conditions of his period, as no personality or work can be considered in isolation from the cultural context of its time. From a sociological perspective, an individual’s character and contributions are products of the cultural conditions in which they live. This study addresses the socio-cultural environment that shaped the thought and works of Yūsufafandīzādah Abd al-Allāh Hilmī Afandī. It also seeks to clarify controversial aspects of his life and, based on newly uncovered findings, includes details regarding his birthplace and family background. Abdī Zādah Husayn Husām al-Dīn’s *Amasya Tarihi* (Amasya History) provides valuable information about the author’s life. While the first five volumes of this work were published in print, the remaining volumes were available only in manuscript form and held at the Amasya Municipality for many years, limiting their accessibility to the academic world. The complete work was transcribed into the modern Turkish alphabet with the contributions of Amasya University and the Amasya Municipality and was

published in 2022 by a large academic team. In the biographical section, Abdizāde addresses Yūsufafandīzādah's life under two separate headings, revealing many previously unknown details about his birth, family's migration to Istanbul, other family members, and the origins of his Sufi affiliations. These findings suggest that Amasya played a significant role in shaping Yūsufafandīzādah's personality. His parents' connections to the cultural environment and Sufi circles of Amasya, as well as his initial teachers, contributed significantly to his intellectual formation and spiritual development in later years. This study aims to contribute to a more comprehensive biography of Yūsufafandīzādah by evaluating these general insights. The new information uncovered is essential in addressing some of the previously disputed issues surrounding his life. This research was conducted using a literature review method, examining historical sources that describe Yūsufafandīzādah's era, and aims to present the political, intellectual, and social conditions of his time from a sociological perspective. Thus, it seeks to enhance contemporary researchers' understanding of Yusufefendizāde and his works.

Keywords: Sociology of Religion, Yūsufafandīzādah Abd al-Allāh Hilmī, Amasya, Socio-cultural environment, Personality.

Yusufefendizāde'nin Yaşadığı Sosyo-Kültürel Ortam

Öz

Yusufefendizāde Abdullah Hilmi Osmanlı ilim dünyasının önemli alimlerinden biridir. Yazdığı eserler, yetiştirdiği talebeler ile temayüz etmiş, çağdaşlarını ve daha sonraki alimleri eserleriyle etkilemiştir. O ilmi şahsiyeti ile yöneticilerin de dikkatini çekmiş, kendisine önemli ilmi görevler verilmiştir. Hatta sultan-ı hāce yani padişahın hocası konumuna kadar yükselmiştir. İmparatorluğun en buhranlı dönemlerine şahit olan Yusufefendizāde'nin çağının genel sosyo-kültürel ortamından etkilenmemiş olduğunu söylemek mümkün değildir. Klasik Osmanlı ulemasının eğitim sürecinden geçmiş olan Abdullah Hilmi döneminin alim tipinin genel karakteristik özelliklerini şahsiyetinde taşımaktadır. Ulemanın bilgi üretme işlevinin farkında olan bir kişi olarak olumsuz sosyal, siyasi ve kültürel şartlara rağmen ilmi çalışmalarına yoğun şekilde devam etmiş, döneminin klasik İslami ilimlerinin problemleriyle ilgili eserler kaleme almıştır. Arkasından İslami ilimler alanında büyük bir külliyat bırakan Abdullah Hilmi günümüz Türk ve Arap pek çok araştırmacının ilgisini çekmiş, eserleri incelenmiş, yeniden basılmış ve tahkik edilmiştir. Yapılan bu çalışmalarda onun

hayatı ve yetiştiği toplumsal ortam hakkında bilgiler verilmiş, doğum yeri ve tarihi gibi bazı konuların tartışmalı olduğu ifade edilmiştir. Tarihi bir şahsiyeti ve ortaya koyduğu eserleri daha iyi anlayabilmek için yaşadığı dönemin sosyo-kültürel şartlarını iyi bilmek gerekir. Çünkü hiçbir şahsiyeti ve eseri çağının kültürel şartlarından bağımsız ele almak mümkün değildir. Sosyolojik bakış açısından değerlendirildiğinde bireyin kişiliği ve onun ortaya koyduğu eserleri yaşadığı kültürel şartların ürünüdür. Bu çalışmada Osmanlı ilim dünyasının önemli şahsiyetlerinden biri olan Yusufefendizâde Abdullah Hilmî Efendi'nin düşünce yapısının ve telif ettiği eserlerin daha iyi anlaşılması için yaşadığı sosyo-kültürel ortam ele alınmıştır. Ayrıca hayatı ile ilgili tartışmalı konulara açıklık getirilmeye çalışılmış ve yeni bulgular çerçevesinde başta doğum yeri olmak üzere ailesi ile ilgili ulaşılan bilgilere yer verilmiştir. Özellikle Abdizâde Hüseyin Hüsamaddîn Amasya Tarihi'nde müellifin hayatı hakkında önemli bilgiler vermektedir. İlk beş cildi matbu olarak yayınlanmış eserin geri kalan ciltleri el yazması olarak uzun yıllar Amasya Belediyesinde olduğu için ilim dünyası tarafından yeteri kadar istifade edilememiştir. Eserin tamamı geniş bir akademik kadronun çalışmalarıyla günümüz alfabetine çevrilmiş, Amasya Üniversitesi ve Amasya Belediyesinin katkılarıyla 2022 yılında basılmıştır. Abdizâde eserinin biyografilere yer verdiği bölümünde Yusufefendizâde ile ilgili bilgileri iki ayrı başlık altında ele almaktadır. Bu bilgiler daha önce onun hayatını ve eserlerini çalışanlar tarafından görülmüş ve kullanılmış olsa da yeterince değerlendirilmediği görülmektedir. Amasya Tarihi Yusufefendizâde ile ilgili verilen bilgiler açısından bir bütün olarak incelendiğinde daha önce onun hakkında sahip olunmayan pek çok bilginin varlığına ulaşılmaktadır. Doğum yeri, doğum tarihi, ailesinin İstanbul'a göç nedeni, ailesinin diğer fertlerinin kimler olduğu, tasavvufi tercihinin kaynağında neler olduğu bu bilgilerden bazılarıdır. Bu bilgilerden hareketle Yusufefendizâde'nin kişiliğinin oluşmasında Amasya şehrinin önemli bir yerinin olduğunu söylemek mümkündür. Ebeveynlerinin Amasya'daki kültürel ortamla ilişkileri, tasavvufi muhitte olan bağlantıları, ilk eğitiminde bulunan hocaları onun ileriki dönemlerde oluşacak ilmi şahsiyetine ve manevi terakkisine önemli katkılar sağlamıştır. Çalışmada bu genel bilgiler değerlendirilerek daha geniş bir Yusufefendizâde biyografisinin oluşturulmasına katkı sağlamak amaçlanmıştır. Bu yeni bilgilerin tartışmalı konulara açıklamalar getirmesi açısından çalışma önem arz etmektedir. Araştırma literatür çalışması yöntemi ile hazırlanmış olup Yusufefendizâde'nin

yaşadığı dönemi anlatan tarih kitapları taranmış onun yaşadığı çağın siyasi, ilmi ve sosyal şartları sosyolojik perspektiften ele alınarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Böylece Yusufendizâde ve eserlerinin günümüz araştırmacıları açısından daha iyi anlaşılması amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Din Sosyolojisi, Yusufendizâde Abdullah Hilmi, Amasya, Sosyo-kültürel ortam, Kişilik.

Giriş

İnsanları doğdukları ve yaşadıkları sosyo-kültürel ortamdan bağımsız düşünmek mümkün değildir. Herkes biyolojik ve psikolojik nitelikleri içeren genetik bir kodlama ile dünyaya gelmiş olsa da kişiliğin, kimliğin, şahsiyetin oluşmasında doğduğu ve yaşadığı toplumsal ortamın önemli bir etkisi vardır. İbn Haldun sosyo-kültürel ortamın bireyin kişiliğinin şekillenmesinde kalıttan daha önce geldiğini söyleyerek bu hususu Mukaddime’de şu şekilde ifade etmektedir; “İnsan, geldiği soyun değil, yaşadığı ortamın ve alışkanlıklarının çocuğudur.”¹ Bireyin dünyaya geldiği ve sonraki dönemde hayatını idame ettirdiği verili bu sosyal ortamı sosyoloji, sosyo-kültürel çevre olarak isimlendirmekte ve kendine bir inceleme alanı olarak belirlemektedir.² Tarihi bir şahsiyetin hayatını, düşüncesini, ortaya koyduğu eserleri tam olarak anlamak ve değerlendirebilmek için doğduğu ve yaşadığı sosyo-kültürel şartları iyi bilmek gerekmektedir.

Sosyo-kültürel ortam siyaset, eğitim, sosyal yapı gibi sosyal ve kültürel şartları oluşturan unsurlardan meydana gelir. Sosyal gerçeklik içerisinde inşa edilen bu unsurlar toplumların ve bireylerin hayatlarında önemli bir yere sahiptir. Birey yaşadığı dönem içinde belli faktörlerden etkilenerek kişiliğini meydana getirir. Bu durum onun nasıl davranacağı ve düşüneceği gibi hususların belirlenmesinde önemli bir unsur olarak ön plana çıkar.³

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları, 2017), 700.

² Zeki Aslantürk – Tayfun Anman, *Sosyoloji* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999), 151.

³ Barlas Tolun, *Toplum Bilimlerine Giriş* (Ankara: Savaş Yayınları, 1983), 347.

Bu bağlamda bireyin kişiliğinin şekillenmesine etki eden faktörleri kalıtsal yapı faktörleri, kültürel faktörler, aile faktörü ve sosyal yapı faktörleri gibi başlıklar altında ele almak mümkündür. Kalıtsal faktörler doğuştan gelen içsel unsurlar olduğu için bireyin bununla ilgili iradi bir tasarrufa sahip olduğunu söylemek pek de mümkün değildir. Birey belli bir verili kültürel ortamda dünyaya gelir. Bu ortam onun kişiliğine yani olaylar karşısında nasıl davranış sergileyeceğine etki eder. Kültürel yapı bireylerin ideallerini, ilgilerini, yargılarını ve yönelimlerini şekillendirir ve belli bir biçim almasını sağlar. Toplumsal hayatta yaşayan hiçbir bireyin kültürel yapının etkisinden uzak kalması düşünülemez. Kişiliğin oluşumunu etkileyen önemli başka bir faktörde ailedir. Aile toplumsallaşma ve kişilik oluşum sürecinde en erken devreye giren unsurlardandır. Özellikle bebeklik ve çocukluk dönemi gibi öğrenmenin ve kimlik oluşumunun en yoğun yaşandığı hayat sürecinin aile içerisinde geçirildiği göz önüne alındığında kişilik oluşumunda ailenin önemi daha da belirgin hale gelmektedir. Sosyal yapı da bireyin kişiliğinin şekillenmesinde önemli bir faktör olarak öne çıkmaktadır. Sosyal yapı unsuru olan gruplar, kurumlar, statüler ve roller gibi hususlar ve bunların kendi arasındaki ilişkileri kişiliğin oluşumuna etki eder.⁴ Toplumda eğitim kurumunun yeri ve önemi, siyaset kurumunun gücü ve etkisi, sınıflar ve gruplar arasındaki ilişkiler, statülerin önemi ve bunların ortaya çıkardığı sosyal şartlar bireyin yetişmesine ve kişiliğinin şekillenmesine tesir eder. Örneğin sosyal yapıdaki tabakalar arası geçişler ve bu geçişleri sağlayan faktörlerin durumu bireyin bir üst sınıfa geçmek istediğinde hangi araçları kullanacağını belirler. Ya da siyaset kurumunun etkisi ve siyasi anlamda meydana gelen değişiklikler ve bunların ortaya çıkardığı sosyo-psikolojik atmosfer bireyin kişiliğine tesir eder. Savaşlar, barışlar, sosyal hareketler, siyasi bunalımlar, isyanlar bireyin yaşadığı sosyo-kültürel ortamın şekillenmesine ve toplumsal şartların oluşmasına sonuçta da bireylerin kendilerine bir hayat tarzı oluşturmalarına zemin hazırlar.⁵

⁴ Salih Güney, *Sosyal Psikoloji* (Ankara: Nobel Yayınları, 2009), 301-304.

⁵ Gönül İçli, *Sosyolojiye Giriş* (Ankara: Anı Yayınları2009), 89.

Yusufefendizâde'nin kişiliğinin şekillenmesinde yaşadığı dönemin kültürel ortamın, aile şartlarının ve Osmanlı toplumunun sosyal yapısının önemli rolü olduğu muhakkaktır. Yaşadığı dönemde meydana gelen siyasi olaylar, ilmi ortam ve meydana gelen diğer toplumsal gelişmeler onun eserlerini, düşüncesini ve davranışlarını etkilemiştir. Bu şartlar bir araya gelerek netice itibariyle Yusufefendizâde gibi bir şahsiyetin yetişmesini sağlamıştır. Onu daha iyi anlamak, Osmanlı ilim dünyasındaki yerini bilmek, eserlerinin değerini takdir etmek için bu sosyal vasat hakkında bilgi sahibi olmak gerekir. Böylece bu ilmi ve tarihi şahsiyet sosyo-kültürel bağlamıyla objektif bir şekilde değerlendirilmiş olur.

Bu çalışmada Osmanlı ilim dünyasının önemli şahsiyetlerinden biri olan Yusufefendizâde Abdullah Hilmî Efendi'nin düşünce yapısının ve telif ettiği eserlerin daha iyi anlaşılması için yaşadığı sosyo-kültürel ortam ele alınacaktır. Ayrıca hayatı ile ilgili tartışmalı konulara açıklık getirilmeye çalışılacak ve yeni bulgular çerçevesinde ailesi ile ilgili ulaşılan bilgilere yer verilecektir.

1. Yaşadığı Sosyo-Kültürel Ortam

1.1. Siyasi Ortam

Dönemin şartlarına göre uzun bir ömür süren Yusuffendizade Abdullah Hilmi 1085/1674-1167/1753 tarihleri arasında yaşamıştır. On yedinci yüzyılın son çeyreğini, on sekizinci yüz yılın da ilk yarısını içine alan bu dönem Osmanlı siyasi tarihinde “duraklama dönemi” olarak adlandırılan sürenin bitişine “çöküş dönemi” olarak adlandırılan sürenin başlangıcına tekabül etmektedir. Abdullah Hilmi'nin yaşadığı dönemde Osmanlı tahtına altı padişah oturmuş ve devleti yönetmiştir. Bunlardan IV. Mehmet 1648 tarihinde sultan olmuş otuz dokuz yıl iktidarda kalmıştır. II. Süleyman 1687 yılından tahta oturmuş dört yıl sultanlık yapmıştır. 1691 yılında sultan olan II. Ahmet dört yıl padişahlık yapmıştır. 1695 yılında tahta geçen II. Mustafa sekiz yıl hakimiyet sürmüştür. III. Ahmet 1703 yılında sultan olmuş ve yirmi yedi yıl padişahlık yapmıştır. 1730 yılında saltanata gelen I. Mahmut ise yirmi dört yıl hüküm sürmüştür ve 1754 yılında vefat etmiştir.⁶

⁶ Abdulkadir Özcan, *İmparatorluk Çağının Sultanları III* (İstanbul: İsam Yayınları, 2017), 221-223.

Bu dönemin siyasi anlamdaki en belirgin özelliği yönetimdeki hakimiyetin saltanata geçen sultanlardan ziyade sadrazamlarda olmasıdır. Gerek küçük yaşta tahta geçme sebebiyle gerekse saray içindeki çekişmelerin etkisinde kalmaları nedeniyle padişahlar tam anlamıyla yönetimde etkili olamamışlardır. Bu durumu telafi etmek için sarayda yönetime tesir eden unsurlar ülkeyi içinde bulunduğu zor durumdan kurtarmak için kabiliyetli kişileri araştırmışlar ve onların sadrazam olmalarını sağlamışlardır.⁷ Bu dönemde sadrazamlık yapan pek çok devlet adamı bulunmakla beraber Osmanlı siyasi hayatına yön veren sadrazamlardan bazılarının isimleri ve görev süreleri şu şekildedir;

Köprülü Mehmed Paşa (15 Eylül 1656-31 Ekim 1661), Köprülü Fazıl Ahmed Paşa (31 Ekim 1661-19 Ekim 1676), Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (19 Ekim 1676-14 Aralık 1683), Köprülü Damadı Abaza Siyavuş Paşa (18 Eylül 1687-23 Şubat 1688), Köprülü Fazıl Mustafa Paşa (10 Kasım 1689-19 Ağustos 1691), Merzifonlu Çalık Hacı Ali Paşa (23 Mart 1692- 17 Mart 1693), Köprülü Amcazade Hacı Hüseyin Paşa (17 Eylül 1697-4 Eylül 1702), Baltacı Mehmed Paşa (25 Aralık 1704-3 Mayıs 1706), Köprülüzade Damat Numan Paşa (16 Haziran 1710-17 Ağustos 1710), Nevşehirli Damat İbrahim Paşa (9 Mayıs 1718-16 Ekim 1730).⁸

Yusufefendizâde 1674 yılında dünyaya gelmiş olsa da onun yetişmesinde etkili olan siyasi ortamla ilgili bilgileri IV. Mehmet'le başlatmak daha uygundur. Çünkü onun yetişmesinde ve ulema arasında yükselmesinde etkili olan siyasi ve toplumsal olayların başlangıcı bu dönemle başlamaktadır. IV. Mehmet'in küçük yaşta tahta çıkması ve daha sonraları Avcı lakabıyla anılmasına sebep olan av düşkünlüğü döneminin siyasi durumunu etkileyen en önemli unsurlar olduğu söylenebilir. Küçük yaşta tahta çıkan sultanın devleti yönetecek kabiliyete sahip olmaması nedeniyle annesi Turhan Hatun güçlü ve güvenilir bir sadrazam arayışına girmiş ve sonuçta Köprülü Mehmet Paşa Osmanlı devletinin en yetkili yöneticisi olmuştur. Bu durum Osmanlı siyasi hayatında "Köprülüler

⁷ Suraya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Ercan Ertürk (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012), 71.

⁸ Yılmaz Öztuna, *Hanedanlar ve Devletler* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), 2/944-948.

Dönemi” diye adlandırılan bir dönemin başlangıcına zemin hazırlamıştır.⁹ Bunun yanında sultanın aşırı av düşkünlüğünden dolayı devlet işlerini takip etmemesi ve hatta ihmal etmesi devlet yöneticileri, ulema, asker ve halk arasında isyana varan huzursuzlukları ortaya çıkarmıştır. Girit adasının fethedilmesi ve Lehistan savaşlarında elde edilen zaferler bu dönemin en önemli siyasi başarılarındandır. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Viyana kuşatması başarısızlıkla sonuçlanmış, Osmanlı'nın zayıfladığını düşünen Avrupa Devletleri Kutsal İttifak adı altında birleşerek uzun yıllar süren ve devleti yıpratın savaşlar silsilesini başlatmışlardır. İçerde bir türlü bitmeyen ve iç güvenliği tehdit eden Celâlî İsyancıları halkı usandırmıştır. Dışardaki savaşların getirdiği mali yük ve içerdeki isyanların oluşturduğu huzursuz ortam devleti güçsüz bırakmıştır.¹⁰

IV. Mehmet devlet yönetimindeki ihmalkârlığına tepki olarak meydana gelen Edirne İsyancı sonucunda 1687 yılında tahtın indirilmiş ve yerine II. Süleyman geçmiştir. II. Süleyman dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme döneminin başlangıcı olarak kabul edilir. Bu dönemde yaşanan siyasi olaylar, imparatorluğun iç ve dış sorunlarının derinleştiği bir süreci yansıtır. Yeniçeri ve Kapıkulu askerlerinin huzursuzlukları ve isyanları bu dönemin en önemli iç siyasi olaylarıdır. Yeniçerilerin artın talepleri ve disiplinsizlikleri, sık sık isyana yol açmış, yine kapıkulu ocağındaki askerlerin disiplinsizlikleri ve talepleri, devletin yönetim mekanizmalarını olumsuz etkilemiştir. Bu isyanlar, merkezi otoritenin zayıflamasına ve devletin iç işlerine zarar vermesine neden oluşturmuştur. Valide Sultanların saray içi hakimiyet mücadeleleri artmış bu da saray içi entrikaları ve siyasi istikrarsızlığı beraberinde getirmiştir. Viyana hezimetini sonucunda başlayan Kutsal İttifak savaşları bu dönemde etkisini dahada artırmış bu savaşlarda mağlup olan Osmanlı Devleti büyük toprak kayıpları yaşamıştır. Bu dönemin en önemli siyasi başarısı

⁹ Halil İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu. Üzerine Araştırmalar III - Köprülüler Devri* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015), 60.

¹⁰ Veli Şirin, *Ana Hatlarıyla Siyasî ve Kültürel Osmanlı Tarihi* (İstanbul: Marifet Yayınları, 2022), 94-97.

Köprülü Fazıl Mustafa Paşa komutasındaki ordunun Belgrad'ı yeniden fethetmesidir.¹¹

Üç yıl sekiz ay iki gün gibi kısa bir saltanat süren II. Süleyman hastalanarak 1691 yılında vefat etmiş ve yerine kardeşi II. Ahmet tahta çıkarılmıştır. Tahta çıktıktan sonra ilk olarak; Avusturya üzerine sefer düzenleyen Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'ya bir ferman göndererek sadaretinin ve seferin devamını edeceğini bildirmiştir. 20 Temmuz'da Belgrad'a ulaşan Osmanlı ordusu harp meclisinin kararına aykırı olarak Kırım destek güçlerini beklemeden Avusturya ordusuna karşı saldırıya geçmiş, şiddetli geçen harbin ilk anlarında Osmanlı ordusu üstün durumda iken ordu komutanı Sadrazam Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'nın şehit olmasıyla işler tersine dönmüş ve savaş kaybedilmiştir. Yeniçerilerin artan talepleri ve disiplinsizlikleri, II. Ahmet döneminde de devam etmiştir. Bu isyanlar, merkezi otoritenin zayıflamasına neden olmuş ve devletin iç işlerine zarar vermiştir. Yeniçeri isyanları ve saray içi entrikalar, siyasi istikrarsızlığı artırmış, devletin etkinliğini azaltmıştır. II. Ahmet 1695 yılında elli iki yaşında iken ödem nedeniyle Edirne'de vefat etmiştir.¹²

II. Ahmet'in yerine geçen II. Mustafa dönemindeki diğer sultanlara nazaran daha güçlü bir karaktere ve iradeye sahiptir. Tahta geçtiğinin üçüncü günü yapacağı işleri anlatan bir hatt-ı hümayun yayınlamış bu hatt-ı hümayunda: "Zevk, sefa ve rahatı kendimize haram eylemişizdir." ifadeleri yer almıştır. Devam eden Avusturya savaşlarına bizzat katılıp, Lugos Muharebesi'ni kazanmış ve "Gazi" unvanını almıştır. II. Avusturya seferinde Ulaş ve Cenei Muharebelerinde galip gelmiştir. III. Avusturya seferinde aynı başarıyı elde edememiş ve Zenta Savaşında Osmanlı ordusu büyük bir bozguna uğramıştır. Bu mağlubiyet seferler silsilesinin sona ermesine, sultanın da Edirne'ye çekilerek içine kapanıp zevk ve sefaya dalmasına neden olmuştur. Zenta yenilgisi sonrası toprak kayıpları daha da artmış, mali anlamda büyük bir çöküntü başlamıştır. Sultan savaşlara devam edip zaferler kazanarak devletin prestijini kurtarmak istemiş fakat ne ordunun durumu ne de mali durum buna

¹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1982), 3-2/590.

¹² Yılmaz Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2017), 354-357.

imkân vermemiştir. Barış yapmaktan başka çare olmadığı fikrinde olan Sadrazam Köprülü Amcazade Hüseyin Paşa sultanı ikna etmiş ve 1699 yılında Karlofça Antlaşması imzalanmıştır. Karlofça Antlaşması Osmanlı Devleti'nin büyük ölçüde toprak kaybettiği ilk antlaşmadır. Bu antlaşma ile Osmanlı'nın duraklama devri sona ererek gerileme devri başlamıştır. Devlet işlerinden elini eteğini çekip Edirne'ye yerleşen Sultan yetkilerini sadrazamlara ve özellikle de çok sevdiği, sözünden çıkmadığı hocası Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'ye devretmiştir. Feyzullah Efendi'nin devlet işlerindeki aşırı müdahalelerinden rahatsız olan ordu isyan ederek Edirne üzerine yürümüş, kendilerine karşı hazırlanan birlikleri yenmiş, Şeyhülislâm ise öldürülmüştür. II. Mustafa tahttan indirilerek 1703 yılında yerine III. Ahmet geçirilmiştir.¹³

III. Ahmet saltanatının ilk dönemlerinde disiplinden uzaklaşan Yeniçeri ordusunu düzene sokmakla uğraşmıştır. Sadrazamlık makamına getirdiği Çorlulu Ali Paşa'nın gayretleriyle mali ve idari alanlarda yenilikler yapmıştır. Karlofça Antlaşması'nda kaybedilen toprakları tekrar almak için Rusya'ya savaş açılmıştır. Baltacı Mehmet Paşa komutasındaki ordu Prut Nehri üzerinde bulunan Falcı mevkiinde Çar Petro komutasındaki Rus ordusuyla karşılaşmış ve büyük bir galibiyet kazanmıştır. Ancak bu zaferin meyveleri tam olarak toplanamadan Prut Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Azak Kalesi geri alınmış fakat istenilen toprak kazanımları elde edilememiştir. Sadrazam Ali Paşa kumandasında harekete geçen ordu Mora yarımadasını Venediklilerden geri almış ve Girit'te henüz fethedilmemiş olan Sperlanka, Granbosa, Suda gibi bazı kaleleri de ele geçirmiştir. Prut Savaşı'ndan sonra Avusturya ve Venedik ile başlayan mücadele, Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmıştır. Osmanlı Devleti, Pasarofça Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştır. Bu antlaşma ile Mora yarımadası ve bazı Balkan toprakları kaybedilmiştir. Pasarofça Antlaşması uzun süreli bir barış döneminin başlangıcı olmuştur. Uzun süren savaşlar nedeniyle ihmal edilen ve adeta bir harabeye dönen İstanbul'u ayağa kaldırmak için Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın önderliğinde geniş bir imar faaliyeti başlatılmıştır.¹⁴

¹³ Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1978), 6/234-238.

¹⁴ Metin Kunt, "Siyasi Tarih", *Zirveden Çöküşe Osmanlı Tarihi*, ed. Sina Akşın (İstanbul: Milliyet Kitaplığı, ty), 2/53-59.

Mimari, edebiyat, eğitim ve sosyal alanlarında gelişmeler yaşanmış ilk matbaa bu dönemde açılmıştır. Lale Devri'nin getirdiği yenilikler, özellikle Yeniçeriler ve ulemanın tepkisini çekmiştir. Batılılaşma hareketlerinin aşırıya kaçtığı ve İslam dinine aykırı olduğu iddia edilmiştir. Patrona Halil önderliğinde başlayan isyan sonucu III. Ahmet tahttan indirilmiş ve Lale Devri sona ermiştir. Osmanlı Devleti, yeniden geleneksel değerlere dönmek zorunda kalmıştır.¹⁵

Patrona Halil yönetimindeki isyancıların isteğiyle saltanatı bırakan III. Ahmet'in yerine 1730 yılında I. Mahmut sultan olmuştur. Hakimiyetinin ilk dönemlerinde isyancıların her isteklerini yerine getirerek onların tepkisini almaktan kaçınmıştır. Bu dönemde devlet adeta Patrona Halil ve isyancıların yönetimi altına girmiş gibidir. Kendisinin yeniçeri ağalığına getirilmesini talep eden Patrona Halil Rusya'ya da savaş ilan edilmesini istemiştir. Bu son istekler ile sabrı taşan Padişah isyancıları saraya çağırarak öldürtmüştür. İsyancıların taraftarları kendilerinin de öldürüleceğinden korkarak isyan etmişlerdir. Sultan Birinci Mahmud, Sancak-ı Şerif çıkartmış ve halktan ayaklanmanın bastırılması için yardım istemiştir. İsyanlardan bıkmış olan halk, padişaha yardımcı olarak ayaklanmanın 28 Ocak 1731 tarihinde bastırılmasını sağlamış ve hakimiyet ele geçirilmiştir. Bu dönemde İran, Rusya ve Avusturya devletleri ile irili ufaklı pek çok savaş yapılmıştır. Osmanlı Devleti'ne son parlak dönemini yaşatan ve haleflerine uzun bir barış devri bırakan I. Mahmut, 13 Aralık 1754 tarihinde cuma namazından dönerken Topkapı Sarayı'nın Demirkapı girişinde vefat etmiştir.¹⁶

Yusufefendizâde'nin doğduğu ve yaşadığı siyasi dönem Osmanlı Devleti'nin duraklama döneminin sonları ve gerileme döneminin başlarına denk gelmektedir. Siyasi anlamda kargaşa ve belirsizliklerin ön plana çıktığı bu dönemde Osmanlı ilk büyük toprak kayıplarını yaşamış ve Avrupa devletleri karşısında gücünü kaybetmiştir. Padişahların kısa veya istikrarsız saltanat süreleri, sık sık sadrazam değişiklikleri, saray içi entrikalar, savaşlarda mağlubiyetler, yöneticilerin belli dönemlerdeki

¹⁵ Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar IV, Ayanlar, Tanzimat, Meşrutiyet* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019), 123-131.

¹⁶ Alan Palmer, *Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl Büyük Çöküşün Yeni Tarihi*, çev. Belkis Çorakçı Dişbudak (İstanbul: Sabah Kitapları, 1993), 66.

müsrif uygulamaları, yeniçeri ve kapıkulu askerlerinin isyanları başta İstanbul olmak üzere ülkenin her yerinde Osmanlı toplum yapısını olumsuz anlamda etkilemiştir. Belirsiz ve kaotik siyasi dönemler ilmi hayatın tam olarak takip edilememesine, ulemanın yeterliliğinin tespiti konusunda gerekli hassasiyetlerin gösterilmemesine ve adam kayırmacılıkla ilmi makam elde edilmesinin önünün açılmasına neden olmuştur. Yöneticilerin çekingen, kararsız ve sönük ıslahat girişimleri toplumsal anlamda bir taban bulamamış ve mevcut olumsuz gidişatı düzeltmekte etkili olamamıştır. Bu olumsuz şartlara rağmen devlet ricalinin yani siyasilerin ulemaya olan iltifatı ilmi alanda bazı eserlerin verilmesine katkı sağlamıştır. Yusufefendizâde I. Mahmut döneminde kendisi gibi Amasyalı olan öğrencisi Sadrazam Seyyid Ahmet Paşa'nın himayesinde saraya girmiş, burada iltifat görmüş ve önemli eserler kaleme almıştır.

1.2. İلمي Ortam

Yusufefendizâde'nin ilmi anlamda yetişmesi on yedinci yüz yılın son çeyreğine, yetkin olarak ulema sınıfına dahil olması da on sekizinci yüzyılın ilk yarım dönemine denk gelmektedir. Osmanlı ilmi hayatı bu dönemlerde eski parlak ve canlı görünümünü nispeten kaybetmiştir. Medrese eğitim sisteminde meydana gelen değişiklikler ve müderris atamasında uygulanan yöntemler liyakatli ilim adamı yetişmesini olumsuz etkilemiştir. On altıncı yüz yılın sonlarında görülmeye başlayan gerileme emareleri ileriki dönemde de artarak devam etmiştir. Akli ilimlerin müfredattan kaldırılması, ulemazâdenin yani müderris ve ulema çocuklarının ilmi kıfayetlerine bakılmaksızın ilmiye kadrolarına atanması, kayırılarak kısa sürede ilmi payeler alıp mevkileri işgal etmeleri gibi uygulamalar ilmi hayatın gerilemesinin en önemli nedenlerinden olsa da sosyolojik bir ilke olan bir sosyal olayın ortaya çıkmasında birden fazla sebep vardır prensibine göre bu olayda başka nedenlerinin var olabileceği göz ardı edilmemelidir. Baltacı, ulema ve devlet adamı yetiştiren medreselerin gerilemesinin tek bir nedene dayandırılmayacağını, bunun genel anlamda toplumsal yapıda meydana gelen değişiklikler ile alakalı olduğunu söyler. Onun tespit ettiği hususlar şu şekildedir; ülkenin sınırlarının genişlemesinin sonucu olarak ortaya çıkan nüfus yoğunluğu medreselerdeki öğrenci sayısını artırmış, kalabalık öğrenci sayıları eğitim

seviyesinin düşmesine neden olmuş ve verilen aşırı mezun sayısı istihdam problemi ortaya çıkarmıştır. Devletin diğer kurumlarında meydana gelen bozukluklar eğitimi olumsuz etkilemiştir. Özellikle askeri anlamdaki kayıplar ve bunun doğurduğu mali problemler her alanı olduğu gibi eğitim şartlarını da olumsuz etkilemiştir. İlmî payelerin liyakate bakılmaksızın babadan oğula aktarılması ulema arasında "ulemazâdegan" sınıfı adı verilen liyakatsiz imtiyazlı bir grubun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ulemanın yetişmesini ve atama usulünü belirleyen kanunların dikkate alınmaması ve geleneğe riayet edilmemesi de ilmî ortamın zayıflamasında etkin olmuştur. Medreselerdeki okutulan derslerde akli ilimlerin ihmal edilerek nakli ilimlerin öne çıkarılması şeklinde ortaya çıkan eğitim yaklaşımdaki zihniyet değişikliği medreselerin toplumsal sorunlara çözüm bulma imkanını ortadan kaldırmış, bu da ulemaya olan toplumsal saygıyı zedelemiştir.¹⁷

Bununla birlikte ülkede meydana gelen olayların toplumsal yapıda ortaya çıkardığı durgunluklara ve gerilemelere rağmen ilmî anlamda olumlu gelişmelerin olduğunu ve önemli ilim adamlarının yetişerek eserler verdiğini söylemek gerekir. Damat Ali Paşa, Damat İbrahim Paşa ve Hekimoğlu Ali Paşa gibi sadrazamların ilmî çalışmalarına önem vererek alimleri desteklemeleri ilmî alana canlılık getirmiş ve değerli eserlerin kaleme alınmasını teşvik etmiştir. Uzunçarşılı bu dönemde yetişen, Yusufefendizâde'nin çağdaşları olan önemli bazı ilim adamlarının isimlerini ve eserlerini şöyle vermektedir:¹⁸

Kazasker Abdalbaki Efendi (öl. 1125/1713); fıkıh, kelam ve akaid ilimlerinde büyük bir alim olup şiir, musiki ve hatta usta bir sanatçıdır.

Mostarlı Mustafa Efendi (öl. 1119/1707); usul-ı fikh, mantık, feraiz gibi konulara ait müstakil ve haşiyelerden oluşan yirmi beş eser yazmıştır.

İshak Hocası Ahmet Efendi (öl. 1120/1708); Zemahşerî'nin *Mukaddemet'l-edep* adlı eserini tercüme etmiştir. Farklı ilim dallarına ait başka eserleri de mevcuttur.

¹⁷ Cahit Baltacı, *XV-XVI Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Vakfı Yayınları, 2005), 150-158.

¹⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmîye Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 245-248.

Yanyalı Hoca Esad Efendi (öl. 1143/1730); dönemin önemli mütefekkirlerinden olup sadece dini konularda değil felsefe ile ilgili eserler de telif ve tercüme etmiştir. Damad İbrahim Paşa'nın isteğiyle Aristo'nun *Kitab'üs-semaniyye* adlı eserinin Arapça şerhini yapmıştır. Yine İbn Sina'nın *Şifa* adlı eserini tercüme etmiş ve *Hikmetü'l- işrakıyye'sini* şerh etmiştir.

Maraşlı Saçaklızâde Mehmed Efendi (öl. 1145/1732); medrese eğitiminde yaygın olan haşiye okutulmasına itiraz ederek orijinal eserler yazılması gerektiğini savunmuş ve bu konuyla ilgili *Tertîbü'l-ulûm* adlı bir eser kaleme almıştır.

Üsküdarlı Mehmet Emin Efendi (öl. 1149/1736); İslami ilimlerin değişik alanları ile ilgili eserler yazmış, hesapla ilgili *Bahâiye* adlı eseri şerh etmiş ve Aynî'nin tarihle ilgili meşhur eseri *İkdül'-cüman'*ın birinci cildini Türkçeye tercüme etmiştir.

Carullah Veliüddin Efendi (öl. 1151/1738); Fatih semtinde medresesi ve kütüphanesi olan bu alimin değişik alanlarda telif ettiği eserleri bulunmaktadır.

Kazovalı Ahmet Efendi (öl. 1163/1750); çağının medrese ulemalarının en büyüğü olup mutasavvıflara karşı bir tutum içinde olmuştur. İslami ilimlerle ilgili değişik eserleri vardır.

İzmirli Mehmed bin Veli (öl. 1165/1752), *Mit'rat* isimli fihri esere haşiye yazmış, *Eşbah'*ı şerh etmiş, kelimada *zübdet-i ilm-i kelim* adlı eseri telif etmiştir.

Uzunçarşılı on sekizinci yüzyılın önemli alimleri arasında Yusufefendizâde'yi de zikretmekte, onun tefsir, hadis ve kıraat gibi ilimlerde çağdaşları arasındaki en kudretli isim olduğunu söylemektedir. Yazdığı elli beş eserin on sekizinin tefsir, hadis ve ilm-i kıraate ait olduğu, *Buharî'ye* otuz ciltlik şerh yaptığı, *Sahih-i Müslim'i* yarısına kadar yedi cilt olarak şerh ettiği bilgilerini de vermektedir.¹⁹

Abdullah Hilmi Efendi Osmanlı ulemasının yetiştiği klasik medrese eğitim sisteminden geçmiş bir alimdir. İlk hocası babası Muhammed b. Yusuf b. Abdirrahman Efendi'dir. Ondan hıfzını tamamlamış, Kıraat vecihlerini ve Şâtibiyye, Teysîr, Durrei Tahbîr, Tayyibe ve Takrîb gibi kıraat

¹⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, 247.

ile ilgili eserleri okumuştur. Temel Arapça eğitimini el-Hâc Osmân Efendi'den Amasya'da almıştır. Güzel yazı (hat) dersi hocası "Karakız" lakabıyla bilinen Hocazâde Mehmed Efendi'dir. İbrahim b. Süleyman el-Bektâşi'den tefsir ilmiyle ilgili temel metinleri okumuştur. Aklî ilimleri, Sahîh-i Buhârî ile Hadis Usulü derslerini Kara Halil Efendi diye meşhur olan Halil b. Hasan b. Muhammed'den almıştır. Kıraat ilmi ile ilgili hocası Sultan Ahmed Camii Şeyhulkurrâsı Ali b. Süleyman b. Abdullah'dır. Kıraat alanında bir başka hocası Süleyman el-Fâdıl b. Ahmed olmuştur. Döneminin ünlü hocalarından ders alan Abdullah Hilmi Efendi ilmi anlamda yeterli bir donanıma ulaşmıştır.²⁰ Abdullah Hilmi Efendi ilmi hayatı boyunca pek çok talebe yetiştirmiştir. Bu talebelerinde bazıları şunlardır; Müstakîmzâde Süleyman Sa'deddin, Muhammed b. Sâdık b. Abdurrahîm el-Erzincânî, Benderli Ebû Bekir Efendi, Sadrazam Seyyid Ahmet Paşa.²¹

İlmi alanda kendisini yetiştiren Abdullah Hilmi eğitim öğretim hayatının tamamlanmasıyla beraber pek çok görev almıştır. İlk resmi görevine Bıçakçılar Camii imamı olarak başlamıştır. Bundan sonra sırasıyla Sultan I. Ahmed vakfiyesinde Riyâset Kurrâlığı, Sultan Ahmed Camii Şeyhu'l-Kurrâlığı, Çorlulu Ali Paşa'nın sadrazamlığı döneminde Sârây-ı Hümâyûn hocalığı, Enderûn-i Humâyûn Kütüphanesinde müderrislik, Sadrazam Amcazâde Hüseyin Paşa Medresesi ve Dârü'l-Hadîsinde tefsîr müderrisliği, Ayasofya Camii içindeki kütüphanede tefsir dersleri verme görevlerini ifa etmiştir. Bunlardan başka olarak Fatih Camii vaizliği, Sârây-ı Hümâyûn Kütüphanesinde hâfız-ı kütüplük görevlerini yerine getirmiş, mübarek gece ve günlerde I. Mahmut'un huzurunda sohbetlerde bulunmuş ve onun takdirini kazanmıştır.²²

²⁰ Ahmet Tobay, *Yusuf Efendizâde Abdullah Hilmî ve Hadis Şerhçiliğindeki Yeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi 1991), 32-40.

²¹ Kamuran Aslantalay, *Yusuf Efendizâde'nin "İnâyetü'l-Meliki'l-Mün'im li-Şerhi Sahihi Müslim" Adlı Eserinin Tahkîk ve Değerlendirilmesi (Tahâret, hayz ve namaz kitapları)* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 19-23.

²² Hasan Keskin, "Yûsuf Efendizâde Abdullah Hilmi el-Amâsî (1167/1753)'nin "Tefsîrû Sûreteyi'l-Beled Ve'l-Kevser" Adlı Eserinin Tahlil ve Değerlendirmesi", *Uluslararası Amasya Alimleri Sempozyumu*, ed. Şuayip Özdemir, Ayşegül Gün (Ankara: Kibatek, 2017), 1/148.

On sekizinci yüzyılın birinci yarısında İstanbul özelinde dönemin sultanları ve sadrazamları tarafından önemli ilmi müesseseler inşa edilmiştir. Bu müesseseler şehrin ilmi atmosferine katkı sağlamış pek çok ilim adamının yetişmesine ve kendilerini geliştirmelerine yardımcı olmuştur. II. Mustafa döneminde Sadrazam Amcazâde Hüseyin Paşa ve Şeyhülislam Feyzullah Efendi medrese ve kütüphane inşa ettirmişlerdir. III. Ahmet halk için iki kütüphane yaptırmıştır. Damad İbrahim Paşa eşi Fatma Sultan için Şehzadebaşı'nda darü-l hadis ve kütüphane yaptırmıştır. I. Mahmut Ayasofya içine bir kütüphane inşa ettirmiş, saray içinde bulunan fakat istifade edilmeyen nadide kitapları buraya taşıttırması, Yakut-ı musta'simî, Şeyh Hamdullah, Hafız Osman gibi meşhur hattatlara ait olan mushafları buraya koydurmuştur. Devlet adamlarının hediye ettiği kitaplarla beraber buradaki kitap sayısı dört bine ulaşmıştır. Yine I. Mahmut Fatih Camisinin yanına bir Buharî-hane inşa ettirmiş, Belgrad'da da bir kütüphane yaptırmıştır. Galatasaray ocağında yaptırdığı kütüphaneye saraydan kitaplar göndererek zenginleştirmiştir.²³

Osmanlı ilim dünyası açısından bu dönemin en önemli olayı İbrahim Müteferrika tarafından matbaanın açılmasıdır. İbrahim Müteferrika Fransa'dan dönen Yirmisekiz Çelebizade Said Mehmet Efendi ile 1727 yılında Osmanlının ilk matbaasını kurmuştur. Damad İbrahim Paşa'nın sadrazamlığı döneminde III. Ahmet'in fermanı, Şeyhülislam Yeni Şehirli Abdullah Efendi'nin fetvası ile kurulan matbaanın adı *Dârü't-Tıbbat'ül-Amire*'dir. Matbaa İbrahim Bey'in Sultan Selim'deki evinde faaliyete başlamıştır. Dini eserlerin basımına izin verilmeyen matbaada ilk basılan eserler şunlardır;

Kitab-ı Lügat-ı Vankulu (Sihahü'l-Cevherî) (2 cilt hâlinde), 1729 Tuhfetü'l Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr, 1729 Târîh-i Seyyâh, 1729 Târîh-i Hind-i Garbi, 1730 Târîh-i Timur-ı Gûrkân, 1730 Târîh-i Mısır-i Kadim ve Târîh-i Mısır-i Cedîd, 1730 Gülşen-i Hulefâ, 1730 Grammaire Turque, 1730 Usûlü'l-Hikem fî Nizâm el-Ümem, 1732.²⁴

²³ İsmail Hakkı Uzunçarsılı, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1982), 4-1/326-330.

²⁴ Kemal Beydilli, "Müteferrika Matbaası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (18.09.2024).

Bazı kitapların basılmasıyla beraber matbaacılığın önemi anlaşılmiş ve basım işinde kullanılacak kâğıdın yerli olarak üretilmesi düşüncesi ortaya çıkmıştır. Hekimoğlu Ali Paşa sadrazamlığı döneminde bununla ilgili teşebbüslerde bulunmuş fakat azledildiği için gerçekleştirememiştir. Daha sonra İbrahim Müteferika'nın girişimleriyle Lehistan'dan kâğıt yapımı ustası temini için bir Yahudi görevlendirilmiş, buradan üç kişi getirilmiştir. Yalova'da açılan bu fabrikada Leh ustalar Türk işçilere kâğıt yapımını öğretmişlerdir.²⁵

1.3. Tasavvufî Ortam

Zahiri dini ilimlerde döneminin en önemli üstadı, şeyhi olan Yusufefendizâde Abdullah Hilmi batını, manevi ilimlerle de iştiğal etmiş tasavvufta Halvetî tarikatı mensubu olmuştur. Karaman'ın Ereğli kasabasından Sakızlı diye meşhur İlyas Efendi'ye intisap etmiş ve onun hususi halifeleri arasına girmiştir.²⁶ Mürşidi İlyas Efendi memleketinden İstanbul'a gelince Fazıl Ahmet Paşa'nın tamir ettirdiği Ahırkapısı'nda bulunan Akbıyık Tekkesinde şeyhlik yapan Çarkacı Şeyh Ahmet Efendi'ye bağlanmıştır. On beş yıl burada hizmet eden Şeyh İlyas yakınlarda bulunan Kabasakal, Nahlbend ve Nişancı Paşa camilerinde postnişinlik görevlerini üstlenmiştir. Çarkacı Ahmet Efendi'nin müritlerinden Sakızlı Abdurrahman Paşa şeyhinden Sakız adasında yaptırdığı zaviyede irşat yapacak birini talep edince o da İlyas Efendi'yi görevlendirmiştir. İlyas Efendi ölünceye kadar burada şeyhlik yapmış ve zaviyenin haziresine defnedilmiştir.²⁷ Burada dikkat çeken ayrıntı İlyas Efendi'nin Yusufefendizâde'nin babası Mehmet Efendi'nin görev yaptığı Nahlbend Camiinde postnişin olarak görev yapmasıdır. Muhtemelen babası ile bir yakınlığı olan İlyas Efendi'nin hal ve tavırları dikkatini çekmiş, ona karşı bir saygı ve muhabbet beslemiş, manevi eğitimine girerek feyzini tamamlamıştır. Başka bir hususta Abdullah Efendi'nin doğup yetiştiği

²⁵ İsmail Hakkı Uzunçarsılı, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1982), 4-2/518-519.

²⁶ Osmanzâde Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliya*, haz. Mehmet Akkuş, Ali Yılmaz (İstanbul: Kitapevi Yay., 2015) 4/240.

²⁷ Şeyhî Mehmet Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ (Şeyhî'nin Şakâ'ik Zeyli)* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989), 3/415.

Amasya şehrinin Halveti Tarikatının en önemli merkezi olmasıdır.²⁸ Muhtemelen Yusufefendizâde ve ailesinin Amasya yıllarında Halveti Tarikatı ile bir ünsiyetleri mevcuttu. En azından Halveti muhitini tanıyorlardı ve buradaki önde gelen şeyhlerle ilişkileri vardı. Ailenin böyle bir irtibatı olduğuna dair kanaati Abdizâde'nin eserinde bulunan bazı bilgiler desteklemektedir. Bu bilgiye göre Yusufefendizâde ailesinin Amasya'da kalan fertlerinden Pîr İlyâs türbedarı ve mütevellisi Yūsufefendizâde Abdurrahîm Efendi 1149/1736 yılında vefat edince yerine kardeşi Şeyh İsmail Efendi türbedâr, mütevellî ve zaviye şeyhi olmuştur.²⁹ Pîr İlyas Halveti Tarikatının iki önemli kolunun kurucusu ve tarikatı Anadolu'ya getiren ilk kişidir.³⁰

1.4. Sosyal Ortam

Yusufefendizâde'nin yaşadığı dönem Osmanlı Devleti'nin sosyal hayatının geleneksel yapısının çözülmeye yüz tuttuğu yıllara denk gelmektedir. Yaşanan iç ve dış siyasi olaylar ve bunların ortaya çıkardığı sosyal problemler toplumsal hayatın temel unsurlarını olumsuz etkilemiş, toplumsal anlamda bunalımların yaşanmasına neden olmuştur. Avusturya Macaristan İmparatorluğu'nun başını çektiği kutsal ittifak devletleri ile yapılan savaşların sonucunda istenilen başarıların elde edilemeyişi, bazı zaferler elde edilse bile genel anlamda bir mağlubiyet ve geri çekilişin yaşanması, siyasi kurumların olduğu gibi halkın düzenini de bozmuştur. Rusya ve İran ile yapılan savaşlarda kısmi zaferlerin elde edilmesine rağmen siyasi bir başarı ve sonuç alınamaması halkın siyasi idareye olan güvenini sarsmış genel anlamda toplumu belirsizliğe sürüklemiştir.³¹

Yeniçeri ve kapıkulu askerlerinin dönem dönem yaptıkları isyan girişimleri özellikle İstanbul'un sosyal hayatını olumsuz etkilemiştir. Sultanların ve sadrazamların değişmesine yönelik istekler, mali

²⁸ Abdulhamit Budak, *Bir Şehir Bir Tarikat* (Amasya: Amasya Belediyesi Yayınları, 2015), 196.

²⁹ Abdizâde Hüseyin Hüsamettin Yasar, *Amasya Tarihi*, ed. Songül Keçeci Kurt, Recep Orhan Özel, Metin Hakverdioğlu (Samsun: Amasya Belediyesi Yayınları, 2022), 4/645.

³⁰ Reşat Öngören, *Osmanlılarda Tasavvuf* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2003), 28.

³¹ Christop K. Neumann, "Siyasi ve Diplomatik Gelişmeler", *Türkiye Tarihi 1603-1839 Geç Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Suraiya Faroqhiçev vd. (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016), 76.

durumlarının düzeltilmesi için yaptıkları girişimler bu isyanların temel nedenlerini oluşturmuştur. Lüks ve israf içinde yaşayan devlet adamlarına karşı oluşan tepkiler de bu isyanların nedenleri arasında yer almaktadır. Lale Devrinde III. Ahmet ve Damat İbrahim Paşa'nın çevresinde oluşan ve diğer bazı toplumsal kesimlerin de iştirak ettiği müsrif yaşam tarzı toplumun genelini rahatsız etmiştir. Bu toplumsal tepkiye ön ayak olan yeniçeri taifesinden Patrona Halil etrafına topladığı ahali ile isyan hareketi başlatmış; bu padişahın tahttan indirilmesine ve sadrazamın idam edilmesine neden olmuştur. Patrona Halil ve etrafındakiler bir süre İstanbul ve ülke yönetimine hâkim olmuş, zorba bir yönetim tarzı ile halkı sıkıntıya sokmuşlardır.³²

Savaşların ortaya çıkardığı mali yükler ve bunun giderilmesi için konulan vergiler zor durumda olan reayayı iktisadi anlamda daha da olumsuz şartlara sürüklemiştir. Merkezi yönetimin taşradaki hakimiyetinin azalması sonucu buralarda devlet otoritesini dikkate almayan, bazen de isyan eden güç odaklarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ayan adı verilen bu zümrelerin halkın üzerindeki baskısı zor şartlar yaşayan ahaliyi daha da bunaltmış, devlete olan güveni sarsmıştır. Yine savaşlar sonrası başı boş kalan askeri grupların taşrada yaptıkları taşkınlıklar ve yağmalar reayanın hayatını zorlaştırmış, toplumsal barışa ve bütünlüğe olumsuz etki yapmıştır. Başıbozuk askerlerin baskısından ve ayanların vergilerinden bunalan köylü ektiği arazileri terk ederek İstanbul başta olma üzere şehirlere göçüp çiftbozan durumuna düşmüştür. Bu durum devletin iktisadi düzenini bozduğu gibi sosyal düzeni de tehdit etmiş, şehirlerde işsiz güçsüz insan topluluklarının oluşmasına neden olmuştur. Her ne kadar ayanlar ve başıbozuk askerler üzerine birlikler gönderilip asayiş sağlanmaya çalışılmış olsa da merkezi yönetim tarafından tam bir güvenli ortam meydana getirilememiştir.³³

Yusufefendizâde'nin ailesiyle beraber Amasya'dan ayrılıp İstanbul'a göç etmesi merkezi otoritenin taşradaki güvenliği sağlayamaması sonucu şehirde çıkan kargaşadan kaynaklanmıştır. Şehirdeki askeri ve sivil

³² Feridun Emecen, "Osmanlı Siyasi Tarihi", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu (İstanbul: İslam Tarih, Sanat, ve Kültür Tarihi, 2013), 1/57.

³³ Suraiya Faroqhi, "İktisat Tarihi (17. ve 18. Yüzyıl)", *Türk Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908*. ed. Sina Akşin. (İstanbul: Cem Tarih, 2014). 2/208-209, 3/208.

gruplar arasında çıkan çatışmalar ve buna merkezi otoriteye bağlı güvenlik güçlerinin müdahale edememesi veya etmemesi sonucu büyük bir toplumsal huzursuzluk ve çatışma çıkmış, pek çok aile şehri terk ederek başka yerlere göç etmek zorunda kalmıştır. Bu ve benzeri olaylar Amasya şehrinde olduğu gibi muhtemelen başka şehirlerde de yaşanmış insanlar buldukları yerleri terk ederek göç etmişlerdir.

Bu dönemde reayanın sıkıntılarını gidermek amacıyla sosyal, siyasi, askeri ve ekonomik durumu düzeltmeye yönelik bazı ıslahat girişimleri söz konusu olmuşsa da bunların olumlu toplumsal sonuçlar ortaya çıkardığını söylemek mümkün değildir. Türk modernleşmesinin ilk küçük adımları olarak görülen bu girişimler mahdut bir daire içinde kısıtlı kalmış, toplumsal yapıda köklü değişiklikler meydana getirecek güce ulaşamamıştır. Örneğin çok daha sonraları Lale Devri diye adlandırılacak olan dönemde ortaya çıkan değişimler ve yenilikler elit bir kesimin yaşam tarzı olarak kalmış halkın genelini kapsayacak bir durum ortaya çıkmamıştır. Bu dönemdeki sanat, edebiyat, mimari, musiki gibi alanlarda meydana gelen gelişmeler İstanbul'un yönetici, askeri ve edebi dünyasına mensup insanların etrafında şekillenmiştir. Yine matbaanın açılması Türk modernleşmesinin ilk adımlarından biri olarak görülüyor olsa da kitapların sınırlı basılması ve halkın eğitim düzeyinin artırmada çok katkı sağlayamaması istenilen ölçüde bir toplumsal değişimin yaşanmasına mâni olmuştur.³⁴

Yusufendīzâde'nin yaşadığı dönemin sosyal durumunu ve sosyal durumun onu nasıl etkilediğini daha iyi anlamak için yaşadığı İstanbul'da meydana gelen bazı önemli olaylara değinmek gerekir. O İstanbul halkının sosyal durumuna etki yapan pek çok büyük yangına şahit olmuştur. Bu yangınlar İstanbul sosyal hayatında olumsuz değişikliklerin meydana gelmesine neden olmuştur. Özellikle 1660, 1718 ve 1756 yangınları pek çok ticari ve mesken mahallerine zarar vermiştir. Çoğu kundaklama sonucu ortaya çıkan bu yangınları görevleri yangın söndürmek de olan yeniçeriler bazen maddi kazanç bazen de ricalle muhalefetlerini göstermek ve hatta yeri geldiğinde intikam almak için çıkarmışlardır. Bir gecede yangın yüzünden fakir düşenleri tanımlamak

³⁴ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018), 42.

için “kül fukarası” ifadesi kullanılmıştır.³⁵ Yusufefendizâde'nin yıllar boyunca biriktirdiği kitaplar ile tesis ettiği kütüphanesi de böyle bir yangında kül olmuştur.³⁶

İstanbul deprem fay hatları üzerine kurulu bir şehir olduğu için tarih içinde pek çok büyük depremlere maruz kalmıştır. Bu depremler halkın sosyal hayatında olumsuz sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Depremler sonrası evsiz barksız kalan insanlar günlerce sokaklarda kalmış, şehrin sosyal hayatının sürmesini kolaylaştıran kurumların tahrip olması nedeniyle temel ihtiyaçlarını karşılayamamıştır. Yusufefendizâde'nin vefatından hemen önce meydana gelen 2 Eylül 1754 depremi halkın hayatını olumsuz etkileyen böyle önemli depremlerden birisidir. Bu deprem camiler, hanlar ve hamamlar da dâhil, şehir surlarında ve başka birçok önemli yapıda ciddi hasara yol açmıştır. Edirnekapı'dan Yedikule'ye kara surlarının kulelerinde çatlak ve gedikler oluşmuş, Yedikule'nin yedi kulesinden en az iki tanesi kısmen çökmüştür. Ayasofya, Küçük Ayasofya, Beyazıt ve Fatih dâhil birkaç cami hasar görmüş, yedi minare yıkılmıştır. Deprem, Galata Kulesi ve Topkapı Sarayı'ndaki binalardan bazılarında da hasara yol açmıştır.³⁷ Topkapı sarayı zarar gördüğü için Padişah I. Mahmut şehri terk etmiştir. Halk arasında bu depremin uğursuz bazı olayların habercisi olduğuna dair düşünceler ortaya çıkmış, özellikle büyük kişilerin yakında öleceği şayiası yayılmıştır. 13 Aralık 1754'te I. Mahmut'un vefatı halkın bu inancının gerçekleşmesi olarak görülmüştür. Bu inancı destekleyen başka bir önemli vefat olayı da halk arasında ve dönemin ilim dünyasında “Büyük Şeyh” diye anılan Yusufefendizâde'nin 14 Ekim 1754 tarihinde vefat etmesidir.³⁸

³⁵ Kenan Yıldız “Şehir Topoğrafyasına Etkisi Bakımından Osmanlı Dönemi İstanbul Yangınları”, *Antikçağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 1/486-503

³⁶ Abdizâde, *Amasya Tarihi*, 9/68.

³⁷ Elizabeth Angell, “Bir Şehir Manzarası: İstanbul'un Tarihinde Depremler”, *Antikçağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 1/514.

³⁸ Joseph von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, çev. Mehmet Ata (İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1983), 15/173.

Lale Devri (1718-1730)'inde Patrona Vakası'nın hazırlayıcılarından Sultanahmet Camii vaizi İspirizade Ahmed Efendi'nin de içinde bulunduğu bir kısım ulema Arap alfabesindeki "dad" harfini her daim "zı/za" sesini vererek okumak gerektiğini savunuyorlardı. Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi'nin başını çektiği diğer kısım ulema ise bunu caiz bulmuyordu. İlmî doğası icabı pek az kişiyi ilgilendirmesi gereken bu anlaşmazlık halk arasında kavga ve döğüşe neden olmuş, kavgayı bertaraf etmek için içlerinde Ayasofya şeyhlerinden olan Süleyman Efendi'nin de olduğu bazı âlimler zaman zaman azarlanmış ve hatta sürülmüşlerdir. Halkın karşı karşıya gelmesine ve kavga etmesine neden olan bu olaya "harf-i dat kavgası" adı verilmiştir.³⁹ Döneminin önemli kıraat alimi olan Yusufendizâde'nin *Risâletü'r-reddiyye fi'd-dâd* adlı bir risale yazması bu olayda önemli rol oynadığını göstermektedir.⁴⁰ Yusufendizâde'nin böyle bir eser kaleme alması, onun döneminin güncel sosyal, ilmi konularına ve tartışmalarına ilgisiz kalmadığını göstermekte ve yetkinliğini kullanarak problemin çözümü konusunda inisiyatif alacak bir kişiliğe sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

2. Hayatı ile İlgili Tartışmalı Konular ve Ailesi

2.1. Yusufendizâde'nin Doğum Yeri ile İlgili Tartışmalar

Yusufendizâde'nin hayat hikayesine yer veren biyografi kitapları onun doğum yeri ile ilgili farklı bilgiler vermektedir. Bazı eserlerde Amasya doğumlu olduğu yazılıyken bazılarında da İstanbul'da doğduğu bilgisi verilmektedir. Bu iki farklı bilgi onun eserleri üzerinde çalışma yapan araştırmacılar için çok da önemli bir ayrıntı olarak görülmeyebilir. Çünkü neticede müellif eserlerinin hepsini İstanbul'da yazmış ve İstanbul'un ilmi ortamının şartlarını yansıtmaktadır. Fakat kişinin doğduğu ve ilk eğitimini aldığı yerin onun zihin dünyasının oluşumunda önemli bir yeri olması nedeniyle bu ayrıntı değer kazanmaktadır. Yusufendizâde şayet Amasya'da doğdu ve orada ilk eğitimini aldıysa bunun onun karakterine yansımalarıyla İstanbul'da doğmasının

³⁹ Kahraman Şakul, "Payitaht Halkı ve Siyaset", *Antikçağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İSAM Yayınları.2015), 2/111.

⁴⁰ Zakir Aras, – Hamza Khelifati, "Yusuf Efendizade ve risâletühu "er-Rediyyetü li'd-Dâd el-Mu'ceme": Dirâsetun ve Tahkîkun" *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi*: 5/2 (Aralık 2019): 569-622.

yansımaları farklı olacaktır. Osmanlı taşrasının kendine ait sosyo-kültürel yapısıyla payitahtın sosyo-kültürel yapısı ve bunların kişi üzerindeki etkileri haliyle birbirinden farklıdır. Bu nedenle Yusufefendizâde'nin doğum ve ilk eğitim aldığı yerin neresi olduğuna dair tartışmaları ve bununla ilgili izahları son elde edilen kaynaklar dairesinde gözden geçirmek gerekir.

Onun Amasya doğumlu olduğunu yazan müellifler ve eserleri;
Mehmet Tahir Bursalı, Osmanlı *Müellifleri*,⁴¹
Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm*,⁴²
Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*⁴³
Âdil Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn*,⁴⁴
Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*⁴⁵
Osman Fevzi Olcay, *Amasya Meşhurları*,⁴⁶
İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin*,⁴⁷ ve
Abdizâde Hüseyi Hüsameddin Yasar *Amasya Tarihi*'dir.⁴⁸
İstanbul doğumlu olduğunu yazan müellifler ve eserleri;
Müstakîmzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn*,⁴⁹

⁴¹ Mehmet Tahir Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, haz. Mustafa Tatcı, Cemal Kurnaz (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2012) 1/364-365.

⁴² Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm Kâmusu Terâcim li Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabîn ve'l-Müsteşriîn* (Beirut: Dâru'l-İlm lil Melâyîn, 2002), 4/130.

⁴³ Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin Terâcimi Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye* (Beirut: Mektebetü'l-müsennâ, Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, ts.), 4/145.

⁴⁴ Âdil Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm hatte'l-Asri'l-Hadîs* (Beirut: Müessesetü Nüveyhizü's Sekafî, 1983), 1/335.

⁴⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtu'l-Müfessirîn)* (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2014), 2/342.

⁴⁶ Osman Fevzi Olcay, *Amasya Ünlüleri*, haz. Turan Böcekçi (Amasya: Amasya Belediyesi Yayınları, 2002), 4.

⁴⁷ İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin, esmâ'ül-mü'ellifin ve âşârü'l-muşannifin min keşfü'z-zunûn* (Beirut: Dâru'l Kütübül İlmiyye, 1992), 5/482-483.

⁴⁸ Abdizâde, *Amasya Tarihi*, 12/565.

⁴⁹ Müstakîmzâde Süleymân Sa'deddîn, *Tuhfe-i Hattâtîn*, haz. Mustafa Koç (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 259.

İsmet Efendi, *Tekmile*,⁵⁰

Murâdî, *Silku'd-durer*.⁵¹

Mehmed Süreyya Bey Sicil-i Osmanî'de onun 1080 (1669) tarihinde doğduğunu söylemekle beraber doğum yeri hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir.⁵² Yine Vasıf Efendi de eserinde doğum tarihini vermekte fakat yerinden bahsetmemektedir.⁵³

Bazı araştırmacılar Müstakimzâde'nin onun öğrencisi olması nedeniyle Tuhfe'de geçen "şehrîdir" ifadesinden ve doğumuyla ilgili düşülen "sâat-i saâdet" (ebced hesabına göre 1066/1655 yılına tekabül etmektedir) kaydından ve babasının Nahilbent Camii'nde görevli olmasından dolayı onun İstanbul doğumlu olduğunu söylemektedir.⁵⁴ Fakat "sâat-i saâdet" doğum tarihiyle ilgili düşülen bir kayıt olup doğum yerini göstermemektedir. Yusufefendizâde'nin Amasyalı olduğunu yazan Abdizâde, Müstakimzâde'yi pek çok taşralı alimi şehri yani İstanbullu olarak göstermesinden dolayı eleştirmekte, onun verdiği 1066 (1655) doğum tarihinin yanlış olduğunu söylemekte, doğrusunun Vasıf Efendi'nin tarihinde verildiği gibi 1080 (1669) olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Amasya'da vefât eden Sirâceddîn Şirvânî'nin icâzet-nâmesinde "Abdullah bin Mehmed el-Amâsî eş-şehîr bi-Yūsuf Efendizâde" ifadesini bizzat gördüğünü söylemektedir.⁵⁵ Abdizâde eserinde Yusufefendizâde'nin tercüme-i halinden dokuzuncu ve on ikinci ciltler olmak üzere iki yerde bilgi vermektedir. Dokuzuncu ciltteki bilginin dipnotunda da onun Amasya doğumlu olduğunu söylemekte ve şu ifadeyi kullanmaktadır: "Bütûn icâzet-nâmelerde "ani'l-allâmeti'l-muhakkik Abdullah bin Mehmed el-Amâsî eş-şehîr bi-Yusuf Efendizâde diye yazılıdır."⁵⁶

⁵⁰ İsmet Efendi, *Tekmiletu'ş-Şekâyık fi hakkı ehli'l hakâyık* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989), 251.

⁵¹ Ebü'l-Fazl Muhammed Halil b. Ali b. Muhammed Murâdî, *Silku'd-dürer fi a'yânî'l-karnî'ssânî aşar* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1301), 3/87.

⁵² Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, haz. Ali Aktan, Abdulkadir Yuvalı, Metin Hülâgü (Sebil Yayinevi, İstanbul,1996), 3/379.

⁵³ Vasıf Efendi, *Mehâsinü'l-âsâr ve hakâiku'l-ahbâr* (Bulak: b.y., 1247), 2/25.

⁵⁴ Halit Özkan "Yūsufefendizâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 19 Eylül 2024).

⁵⁵ Abdizâde, *Amasya Tarihi*, 12/565.

⁵⁶ Abdizâde *Amasya Tarihi*, 9/67.

Abdizâde, tarihinde kaynak vermeme, fazla etimolojik davranma, hemşericilik gibi subjektif yaklaşımları eleştirilmiş olsa da ulaştığı birinci derecedeki kaynakların bugün elde olmayışı ve bunların değerli bilgiler içermesi nedeniyle tarihçiler nazarında eseri hala kıymetli kabul edilmektedir.⁵⁷ Amasya Tarihi'nin Osmanlıca el yazması nüshaları on iki ciltlik tam metin olarak Latin alfabesine 2022 yılında çevrilip basıldığı için çağdaş araştırmacılar içerisinde bazı bilgilere vakıf değillerdi. Bugün Latin alfabesiyle basılı şekilde olan eser incelendiğinde Yusufefendizâde hakkında başka kaynaklarda rastlanılmayan ve hayatına ışık tutan bilgilerin verildiği görülmektedir.

Abdizâde onun Amasya'nın Fethiye mahallesinde dünyaya geldiği bilgisini vermekte daha da önemlisi ilk Arapça eğitimini Allâme Hızır Efendi'nin damadı el-Hâc Osmân Efendi'den aldığını söylemektedir. Bu bilgi başka kaynaklarda rastlanılmaması açısından önemlidir. Peki el- Hâc Osman Efendi kimdir? Bu sorunun cevabını yine Abdizâde'nin eserinde bulmaktayız:

“Amasyalıdır. İmâmlardan Ahmed Efendi'nin oğludur. Müfessîr-i meşhûr Amasya müftüsü el-Hâc Hızır Efendi'nin halka-i tadrîsinde ikmâl-i tahsîl edib ders-i âm ve fâzıl-ı müşârun ileyhe dâmâd oldu. Üstâdının zamân-ı fetvâsında müsevvid ve fetvâ emîni olduğundan onunla Kıbrıs'a gönderildi... Âlim, usûl ü fûrû'da mâhir, ulûm-i edebiyede kâmil, müteşerri' olup meşâhîr-i fuzalâdan idi. “Hızır” mahlâsıyla şâir olup edebiyât-ı Arabiyye ve Fârisîde sâhib-i kemâl idi.”⁵⁸

Yusufefendizâde'nin eğitim hayatı ve ilk Arapça hocası hakkında verilen bu bilgiler onun Amasya'da doğduğunu hatta eğitim öğretim yaşına gelinceye kadar burada yaşadığını teyit etmektedir.

2.2. Anne Tarafından Dedesi ve Kardeşi ile İlgili Bilgiler

Abdizâde'nin eserinde Yusufefendizâde'nin annesi ve dedesi hakkında bilgiler bulunmaktadır. Buna göre annesinin ismi Ayşe Hânım olup dedesi Ser Mi'mâr-ı Hâssa Hasan Efendi'dir. Amasyalı olan Hasan Efendi akrabası Ankebut Ahmet Paşa'nın destekleriyle mi'mârân-ı hâssa

⁵⁷ Turgut Akpınar, "Hüseyin Hüsâmeddin Yasar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 19 Eylül 2024).

⁵⁸ Abdizâde, *Amasya Tarihi*, 12/605.

ocağına girdi ve Kara İbrâhim Paşa'nın sadrazamlığının ilk yıllarında Ahmed Ağa'nın yerine ser-mî'mâr-ı hâssa oldu. Sultan II. Mustafa'nın hocası Şeyhülislâm es-Seyyid Feyzullâh Efendi'ye kendisini sevdirmiş olduğundan Fâtih civarında bulunan medrese ve kütüphanesinin inşasıyla görevlendirildi. 1117 (1705) senesi Rebûlevvelinde Amasya'da Pervâne Bey câmii bitişiğinde bir mektep yaptırıp Bakkallar çarşısındaki üç dükkânı ve bir evi buraya vakfetti.⁵⁹

Bu bilgi baba tarafından ilim erbabı köklü bir aileden olan Yusufefendizâde'nin anne tarafından da sanat ehli ve saraya yakın bir aileye mensup olduğunu göstermektedir. Bu aile muhiti onun iyi şekilde yetişmesine ve Osmanlı ilim aleminde şeyh diye anılmasına zemin hazırlamış, anne tarafından aldığı sanatsal genleriyle hattatlar arasında adını geçirecek kadar bedi yönünün de güçlü olmasını sağlamıştır.

Şeyhülkurra Mehmet Efendi'nin Abdullah Hilmi'den başka Abdulhalim isminde başka bir oğlu da bulunmaktadır. Amasya'da doğan Abdulhalim Efendi babası, dedesi ve kardeşiyle beraber 1100 (1688) yılında İstanbul'a gitmiştir. Burada farklı alimlerden ders alarak eğitimini tamamlamış, ders-i âm ve müderris olmuştur. Bir süre Çorumlu Ali Paşa Dârülkurrâ'sı şeyhliği yapan Abdulhalim Efendi burada ta'lîm-i kiraat ve vücûh-ı Kur'âniyye dersleri vermiştir. 1147 (1734)'te buradan ayrılarak Mahmûd Paşa mahkemesi nâibi olmuştur. Yıllarca bu görevde kalıp 1168 (1754)'de Tokat mollası olmuş ve 1177 (1764) yılında vefat etmiştir. Âlim, fakîh ve ailesinin diğer fertleri gibi şeyhülkurrâ idi.⁶⁰

2.3. Yusufefendizâde ve Ailesinin İstanbul'a Gitmesi

Amasya'da dünyaya gelen ve ilk eğitimini burada alan Yusufefendizâde'nin ve ailesinin İstanbul'a gitmesini gerektiren toplumsal nedenlerin neler olduğunu bilmek yetiştiği sosyo-kültürel şartların daha iyi anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Eğitim çağındaki bir çocuğun ve ailesinin yaşadıkları şehri terk edip göçmelerine neden olan olayların daha sonraları zihin dünyasında ve psikolojisinde tesirler bırakması muhakkaktır. Siyasal durumunun anlatıldığı yerde de bahsedildiği gibi Yusufefendizâde'nin yaşadığı dönemde İstanbul'da olduğu gibi Osmanlı taşrasında da isyan, iç çatışma ve çekişmeler gibi pek

⁵⁹ Abdizâde, *Amasya Tarihi*, 8/614.

⁶⁰ Abdizâde, *Amasya Tarihi*, 11/490.

çok toplumsal olay meydana gelmiştir. 1099 (1687) yılı Osmanlı'nın Yeğen Osman Paşa ile uğraştığı dönemler olup ona bağlı gruplar Rumeli ve Anadolu'da eşkıyalık yaparak yerleşim yerlerini yağmıyorlardı. Bu durum şehirleri güvensiz kılıyor, kargaşalara sonuçta sosyal sistemin bozulmasına neden oluyor, toplumsal huzursuzluk artıyordu. Taşranın bu güvensiz ortamı pek çok kişinin İstanbul'a göç etmesine neden olmuştur.

O dönemde Amasya'da da toplumsal huzursuzluğa yol açan çekişmelerin ve çatışmaların meydana geldiğini görmekteyiz. Abdizâde'nin eserinde "Amasya Vakası" diye adlandırdığı 1099 Receb (1688 Mayıs) ayında meydana gelen olaylar şehrin toplumsal yapısını tehdit etmiş, iç çatışmalara neden olmuş ve pek çok kişinin göç etmesi sonucunu doğurmuştur.

Yeğen Osman Paşa yönetime hakim olduktan sonra liyakatli olup olmamasına bakmadan pek çok idari göreve yakınlarını atamıştır. 1099 (1688) yılında yaşı küçük olmasına rağmen oğlu Hüseyin Paşa Amasya mutasarrıfı olmuş; zorba ve serkeş bir karaktere sahip olan paşa etrafına çapulcu denilecek takımı toplayarak halka zulmetmeye başlamıştır. Daha önce Amasya halkı ile problemler yaşadıkları için kalede hapsedilen sadattan Koca Emîr, Saçlı Emîr, Mumcu Deli Seyyid ağaları kendi yanına çekmek için serbest bırakmıştır. Kendilerini hapse attıran ayan ve halktan öç almak isteyen seyyitler veya kendilerinin seyyit olduğunu iddia edenler ulema ve halk üzerinde büyük bir baskı kurmuş ve zulüm uygulamaya başlamıştır. Türedilerin ve seyyitlerin zulüm ve tecavüzâtı, ulema ve ayanı dehşete düşürmüş, halk ise köylerde, yollarda, bağ ve bahçelerde kan ağlamış; merkez-i hükûmetle beraber her taraf, her yer, zorbarların tahakküm ve istibdadı altında ezilmiştir. Sadatlar zorbalıkla vakıf mütevelliliklerine el koyup gelirlerini gasp etmişlerdir. Bu durum şehrin sosyal yapısını bozmuş sınıflar arasında büyük bir kin ve nefretin artmasına neden olmuştur. Recep ayının yirmi yedinci Miraç gecesini çoğunlukla seyyitlere düşman olan ayanın oturduğu Eski Kethüdâ Mahallesinde büyük bir yangın çıkmıştır. Sabaha karşı içeri şehirde bulunan Hatuniye mahallesine de sıçrayan yangın rüzgarın da etkisiyle tüm şehre yayılmış ve şehrin üçte ikisi kül olmuştur. Halk mallarını ve canlarını kurtarabilmek umuduyla kırlara ve boş arazilere kaçmasına rağmen türedilerden ve seyyitlerden oluşan yağmacılar durumu fırsat

bilerek halkın mallarını gasp etmişlerdir. Mallarını kurtarmak için gayret eden halk malları gasp eden zorbaların talan peşinde koşmaları nedeniyle yangına müdahale edememiştir. Bu vahim olayda çok canlar telef olmuş, çok kıymetli binalar, konaklar, hanlar yanıp büyük miktarda mal ve mülk yağma edilmiştir. Halkın arasında yangının seyyitler tarafından öç almak için çıkarıldığına dair yaygın bir kanaat hakim olmuştur.⁶¹

Abdizâde'nin "Amasya Vakası" adını verdiği ve şehrin yangın ve kavgalardan dolayı yaşanılmaz hale geldiği, sosyal yapının büyük hasara uğradığı böyle bir atmosferde Yusufendizâde ailesi Amasya'dan ayrılmış ve İstanbul'a göç etmek zorunda kalmıştır. Abdizâde Yusufendizâde'nin hayatından bahsettiği ikinci başlıkta dedesinin 1093 (1682) yılında İstanbul'a yerleştiğini kendisinin de babası ve amcası Hafız Ahmet Efendi ile göç ettiğini söylemekte, tarih ve göç sebebiyle ilgili bir bilgi vermemektedir.⁶² Bu bilgilere göre muhtemelen Yusufendizâde'nin dedesi 1093 (1682) yılında İstanbul'a yerleşmiş kendisi de babası ve amcası ile 1099 (1688)'de vuku bulan Amasya Vakası sonrası Amasya'dan göçerek İstanbul'a gitmişlerdir.

Sonuç

Her sanat eseri meydana getirildiği dönemin kültürel ortamının özelliklerini taşımaktadır. Eğer o sanat eseriyle ilgili geniş ve teferruatlı değerlendirilmeler yapılmak isteniyorsa ortaya çıktığı dönemin teknik ve kültürel şartlarına vakıf olmak gerekir. Yine eseri üreten sanatçının yetiştiği, yaşadığı sosyo-kültürel ortamın bilinmesi de eser hakkında doğru fikirler yürütülmesine ve sanatsal yönü ile ilgili yorumlar yapılmasına yardımcı olacak hususlardandır. Bir insanı anlamak ve tahlil edebilmek için de onun kişiliğini şekillendiren yetiştiği ve yaşadığı sosyo-

⁶¹ "Bu vak'alara şahid olan Hoca Sultân Vakfı Mütevellîsi Veli Bey'in tevliyeti zabt eden Zanalı es-Seyyid Ahmed Efendi aleyhinde sadr-ı âliye hitâben yazıp takdim ettiği ve emirler vak'asını anlatan mufassal istid'âsı suretini Amasya'da Şeyh Alizâde Abdullah Efendi'nin hânesinde evrâk-ı perîşânı arasında buldum. Yine bu fecâyı'ı gözüyle gören şuarâ-yı mevâliden Kâtipzâde Hıfzı Abdurrahman Efendi'nin hattıyla muharrer yirmi bir sahifeden ibaret ve "Felâketnâme" tesmiye ettiği târihçeyi de Sultân Bâyezid hafîbi merhum Fazılzâde Mustafa Akif Efendi'nin hânesinde bir torba içinde mahfuz evrak arasında buldum. Her ikisinin suretlerini yazıp aldım. Buraya hülâsalarını naklettim"

⁶² Abdizâde, *Amasya Tarihi*, 4/606-607.

kültürel ortamı iyi bilmek gerekir. Her ne kadar kalıtımsal özellikler kişilik oluşumunda önemli bir faktör olsa da insanın hayatı boyunca etkileşim içinde bulunduğu sosyal çevresi daha önemli bir faktör olarak ön plana çıkmaktadır. İnsan doğduğunda kendisini içinde verili olarak bulduğu sosyo-kültürel ortamın ürünü yani çocuğudur. Bir tarihi şahsiyeti, onun ortaya koyduğu düşünceyi veya eserlerini daha iyi anlamak için doğduğu, yetiştiği ve yaşadığı sosyo-kültürel ortam hakkında bilgi sahibi olmak gerekir.

Yusufefendizâde Abdullah Hilmi Efendi Osmanlı ulema geleneğinin yetiştirdiği en önemli alimlerinden biridir. İlmi birikim açısından yetkin, velut bir alim olup aynı zamanda manevi ilimlerde de mesafe kaydetmiş bir mutasavvıftır. O bu özellikleriyle günümüz araştırmacılarının dikkatini çekmekte, eserleri pek çok ilmi çalışmaya konu olmaktadır. Onun ilmi şahsiyetini anlamak ve ortaya koyduğu elliye yakın eseri yorumlayabilmek için doğduğu, yetiştiği ve yaşadığı sosyo-kültürel ortamı iyi bir şekilde bilmek gerekir. Doğduğunda var olan sosyal çevre, eğitim aldığı ilmi ortam, yaşarken şahit olduğu siyasal olaylar, etkilendiği sosyal hadiseler bir bütün olarak onun kişiliğinin oluşmasına tesir eden sosyo-kültürel unsurlardır.

Yusufefendizâde Osmanlı Devleti'nin siyasal hayatının en kritik dönemlerine şahitlik etmiştir. Padişahların o eski bildik güçlü karakterden yoksun olduğu, anasultanların ve sadrazamların yönetimde daha çok sözü geçtiği bu dönemlerde pek çok çalkantılı siyasal ve sosyal olay meydana gelmiştir. Savaşlar, isyanlar, tahttan indirilmeler ve saray entrikaları bu dönemin en belirgin özelliği olarak ortaya çıkmaktadır. Bu kaotik siyasal ortamda devlet ilk defa geniş toprak kayıpları yaşamış, Avrupa karşısında yenilginin kabulü olan Karlofça Antlaşmasını imzalamış, durgunluk döneminden gerileme dönemine geçilmiştir. Yusufefendizâde zor şartların hakim olduğu bu siyasal ortamda kendisine değer veren ve himaye eden siyasilerle irtibat içinde olmuş, öğrencisi Sadrazam Seyyid Ahmet Paşa'nın desteği ile I. Mahmut'un saray hocalığı görevinde bulunmuştur. Osmanlı siyasal ve sosyal hayatının en ilginç dönemlerinden biri olarak görülen özellikle İstanbul ahalisinin bir nefes alma zamanı olan Lale Devrine şahitlik eden Abdullah Hilmi Efendi ilmi faaliyetlerini bu dönemde daha rahat şartlarda yerine getirmiş olmalıdır.

Yusufefendizâde'nin yetiştiği dönemde medreseler pek çok etkenin ortaya çıkardığı nedenlerden dolayı zayıflamış, işlevini yerine getiremez olmuş toplumun problemlerine çözüm bulması gereken ulema bu asli vazifesini icra edememiştir. Klasik Osmanlı ulema sınıfına dahil olan Abdullah Hilmi Efendi eğitim öğretimin içinde bulunduğu olumsuz şartlara rağmen kendi dönemi içindeki çağdaşlarına nazaran iyi bir eğitim almış, pek çok eser yazmış öğrenci yetiştirmiş ve önemli vazifeler üstlenmiştir. Osmanlı ilmi hayatının en önemli aşaması kabul edilen ülkedeki ilk matbaanın açılışına şahit olan Yusufefendizâde'nin bu konuyla ilgili ne şekilde bir tavır sergilediğine dair kaynaklarda bir bilgi olmadığı için değerlendirme imkanı bulunmamaktadır. Fakat döneminin ilmiye sınıfına mensup her ulema gibi onun da bu olaydan etkilenmiş olması gerekir. Özellikle şeyh payesini sahip olduğu kıraat alanıyla ilişkili Kur'an-ı Kerim'in matbaada basılmasının yasaklanmasıyla ilgili konuda bir tutum belirlememiş olması beklenilemez.

Yaşadığı çağda ilmi kişiliğiyle ön plana çıkan Abdullah Hilmi Efendi kroniklere girecek kadar meşhur olmuş, vefatı Osmanlı tarihinde önemli bir hadise olarak kabul edilmiştir. Hammer Osmanlı Tarihi adlı eserinde onun vefatını I. Mahmut'un vefatıyla beraber vermiş ve "büyük şeyhin ölümü" olarak adlandırmıştır.

Yusufefendizâde'nin yaşadığı dönemde siyasal anlamda yaşanan istikrarsızlıklar nedeniyle toplum ekonomi, güvenlik, eğitim gibi sosyal alanlarda huzursuz bir ortamda bulunuyordu. Bu nedenle sosyal ortam belirsizlik ve kaotik bir niteliğe sahipti. Özellikle taşradaki sekban tayfasının çıkardığı isyanlar ülkenin huzurunu bozmuş pek çok insan bulunduğu yerden göç etmek zorunda kalmıştır. Ayanların baskısıyla bunalan çiftçiler köylerini terk ederek şehirlere göç etmiş çift bozan durumuna düşmüştür. İstanbul bu dönemlerde yangın ve deprem gibi büyük doğal felaketler atlatmış, şehir harap hale gelmiş halk evsiz barksız kalmıştır. Abdullah Hilmi Efendi böyle bir yangında büyük zahmetlerle oluşturduğu kütüphanesini kaybetmiştir. Ömrünün son aylarında meydana gelen depremler halkı büyük bir korkuya düşürmüş, büyük bir kişinin öleceğine delalet ettiği inancı toplumda yayılmış sonuçta Abdullah Hilmi Efendi ve I. Mahmut peş peşe vefat ederek belki de bu inanç doğrulanmıştır. Yusufefendizâde dönemimin ilmi ve sosyal olaylarına

ilgisiz kalmamış “dat” harfinin nasıl okunacağı ile ilgili alimler arasında başlayan ve halkın kavga etmesine kadar giden tartışmayı ve toplumsal olayları sonlandırmak için Risâletü'r-*reddiyye fi'd-dâd* adlı bir eser kaleme almıştır.

Yusufefendizâde'nin doğum yerinin Amasya mı yoksa İstanbul mu olduğuyula ilgili tartışmayı onun hayatından bahseden klasik eserlerde ve günümüz çağdaş araştırmacıların yazılarında görmek mümkündür. Bu makalede ortaya konulan görüş onun Amasya doğumlu olduğudur. Böyle bir sonuca ulaşılmanın nedeni ilk akla geleceği gibi duygusal veya normatif sebepler değildir. Daha önce yazılan güncel araştırmalarda kullanılan kaynaklardan hareketle farklı sonuçlar ortaya çıkması doğal görülebilir. Fakat bugün Amasya Üniversitesi ve Belediyesi'nin ortak çalışmasıyla hazırlanan, Osmanlıca el yazması nüshalarının Latin alfabesine çevrilip basımı yapılan Abdizâde'nin Amasya Tarihi'ndeki bilgiler onun doğum yeriyle ilgili tartışmaları sonlandıracak niteliktedir. Bu bilgi onun Amasya doğumlu olduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Abdizâde eserinde onun sadece Amasya doğumlu olduğunu söylemiyor, ilk Arapça derslerini burada aldığını ve temel Arapça hocasının Allâme Hızır Efendi'nin damadı Amasyalı el-Hâc Osmân Efendi olduğu bilgisini veriyor. Bunu Amasya'da doğduğunu ve burada ilk eğitimi aldığını söyleyenlerin iddialarını güçlendiren güncel bir bilgi olarak değerlendirmek gerekir.

Abdizâde eserinde onun hayatı ve ailesiyle ilgili başka kaynaklarda rastlanılmayan önemli bilgilere de yer vermektedir. Buna göre anne tarafından dedesi Osmanlı saray mimarlarından Ser Mi'mâr-ı Hâssa Hasan Efendidir ve kendisi gibi Osmanlı ulema sınıfına mensup Abdulhalim Efendi isminde bir kardeşi vardır. Amasya şehrinin toplumsal hayatını olumsuz etkileyen ve “Amasya Vakası” diye adlandırılan sosyal olaylar ailenin İstanbul'a göç etmesine neden olmuştur.

Yusufefendizâde ilmi alanda kendini yetiştirdiği gibi manevi ilim olarak adlandırılan tasavvufi alanda da yetkin bir şahsiyettir. Bu bağlamda ulema kimliğinin yanında mutasavvıf kimliğiyle de tanınmaktadır. Manevi alanda Halveti tarikatının şeyhlerinden Sakızlı İlyas Efendi'den feyz almış ve onun halifelerinden olmuştur. Onun Halveti

tarikatını tercih etmesinde temel etkenlerden birisi doğduğu Amasya şehrinin tasavvufi atmosferidir. Amasya Halveti tarikatının Anadolu'daki ilk merkezi olup tarikatın önemli simaları burada yetişmiş ve yaşamıştır. Böyle bir ortamda yetişen ve aile olarak Halveti muhitine yakın olan Abdullah Hilmi Efendi babasının görev yaptığı camide postnişinlik yapan Sakızlı İlyas Efendiye intisap ederek seyr-i sülukunu onda tamamlamıştır.

Osmanlı ilim dünyasının önemli simalarından olan Yusufefendizâde Abdullah Hilmi Efendi aldığı ilim, yazdığı eserler, yetiştirdiği öğrenciler ile emsallerinden ayrışarak temayüz etmiş gerek kendi döneminde gerekse daha sonraki zamanlarda övgüyle anılmıştır. Velut bir yazar, iyi bir hoca, yetkin bir alim olan Yusufefendizâde yaşadığı dönemin siyasal, ilmi ve sosyal hayatından etkilenmiş bu da haliyle eserlerine yansımıştır. Onun hakkında çalışma yapacak olan araştırmacıların bu sosyo-kültürel ortamı bilmeleri, buna göre incelemelerini yapmaları ve daha objektif bilimsel sonuçlara ulaşmaları açısından önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Akpınar, Turgut. "Hüseyin Hüsâmeddin Yasar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 19 Eylül 2024.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/huseyin-husameddin-yasar>
- Angell, Elizabeth. "Bir Şehir Manzarası: İstanbul'un Tarihinde Depremler". *Antikçağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. ed. Coşkun Yılmaz. 10 Cilt. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Aras, Zakir – Khelifati, Hamza. "Yusuf Efendizade ve risâletühu "er-Rediyetü li'd-Dâd el-Mu'ceme": Dirâsetun ve Tahkîkun" *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 5/2 (Aralık 2019), 569-622.
- Aslantalay, Kamuran. *Yusuf Efendizâde'nin "Înâyetü'l-Meliki'l-Mün'im li-Şerhi Sahihi Müslim' Adlı Eserinin Tahkîk ve Değerlendirilmesi (Tahâret, hayz ve namaz kitapları)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Aslantürk, Zeki-Anman, Tayfun. *Sosyoloji*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999.
- Baltacı, Cahit. *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Vakfı Yayınları, 2005.

- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018.
- Beydilli, Kemal. "Müteferrika Matbaası". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 19 Eylül 2024.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/muteferrika-matbaasi>
- Bilmen, Ömer Nasûhi. *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtu'l-Müfessirîn)*. 2 Cilt. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2014.
- Budak, Abdulhamit. *Bir Şehir Bir Tarikat*. Amasya: Amasya Belediyesi Yayınları, 2015.
- Bursalı, Mehmet Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. Haz. Mustafa Tatçı, Cemal Kurnaz. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2012.
- Emecen, Feridun. "Osmanlı Siyasi Tarihi", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*. ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, 1/5-65. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Tarihi, 2013. 5-65
- Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. Çev. Ercan Ertürk. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.
- Faroqhi, Suraiya. "İktisat Tarihi (17. ve 18. Yüzyıl)". *Türk Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908*. ed. Sina Akşin. 3/191-215. İstanbul: Cem Tarih, 2014.
- Güney, Salih. *Sosyal Psikoloji*. Ankara: Nobel Yayınları, 2009.
- Hammer, Joseph von. *Büyük Osmanlı Tarihi*. Çev. Mehmet Ata. 18 Cilt. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1983.
- İbn Haldun. *Mukaddime*. Hz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 2017.
- İçli, Gönül. *Sosyolojiye Giriş*. Ankara: Anı Yayınları, 2009.
- İnalcık, Halil. *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar IV, Ayanlar, Tanzimat, Meşrutiyet*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019.
- İnalcık, Halil. *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu. Üzerine Araştırmalar III - Köprülüler Devri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- İsmail Paşa. *Hediyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-mü'ellifîn ve âşârü'l-muşannifîn min keşfü'z-zunûn*. Beyrut: Dârul Kütübül İlmiyye, 1992.
- İsmet Efendi. *Tekmiletu's-Şekâyık fî hakkı ehli'l hakâyık*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.

- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-Müellifin Terâcimi Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye*. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-müennâ, Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, ts.
- Keskin, Hasan. Yūsuf Efendizâde Abdullah Hilmi El-Amâsî (1167/1753)'nin "Tefsîrü Sûreteyi'l-Beled Ve'l-Kevser" Adlı Eserinin Tahlil ve Değerlendirmesi". *Amasya Alimleri Sempozyumu*. ed. Şuayip Özdemir Ayşegül Gün. 1/147-162. Ankara: Kibatek, 2017.
- Kunt, Metin. "Siyasi Tarih". *Zirveden Çöküşe Osmanlı Tarihi*. ed. Sina Akşin. 2/101-156. İstanbul: Milliyet Kitaplığı, ty.
- Mehmed Süreyya. *Sicill-i Osmanî*. Haz. Ali Aktan, Abdulkadir Yuvalı, Metin Hülâgü. 3 Cilt. İstanbul: Sebil Yayınevi, 1996.
- Murâdî, Ebü'l-Fazl Muhammed Halil b. Ali b. Muhammed. *Silkü'd-dürer fi a'yânî'l-karnî'ssânî aşar*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1301.
- Müstakîmzâde, Süleymân Sa'deddîn. *Tuhfe-i Hattâtîn*. Haz. Mustafa Koç. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Neumann, Christop K. "Siyasi ve Diplomatik Gelişmeler". *Türkiye Tarihi 1603-1839 Geç Osmanlı İmparatorluğu*. ed. Suraiya Faroqhi. Çev. Fethi Aytuna. 65-85. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016.
- Nüveyhiz, Âdil. *Mu'cemü'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm hatte'l-Asri'l-Hadîs*. 2 Cilt. Beyrût: Müessesetü Nüveyhizü'sSekâfi, 1983.
- Olca, Osman Fevzi. *Amasya Ünlüleri*. Haz. Turan Böcekçi. Amasya: Amasya Belediyesi Yayınları, 2002.
- Osmanzâde Hüseyin Vassâf. *Sefine-i Evliya*. Haz. Mehmet Akkuş, Ali Yılmaz. 5 Cilt. İstanbul: Kitapevi Yay., 2015.
- Öngören, Reşat. *Osmanlılarda Tasavvuf*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.
- Özcan Abdulkadir. *İmparatorluk Çağının Sultanları III*. İstanbul: İsam Yayınları, 2017.
- Özkan, Halit. "Yūsufefendizâde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 19 Eylül 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/yusufefendizade>
- Öztuna, Yılmaz. *Büyük Türkiye Tarihi*. 14 Cilt. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1978.
- Öztuna, Yılmaz. *Hanedanlar ve Devletler*. 2 Cilt. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.

- Öztuna, Yılmaz. *Osmanlı Devleti Tarihi*. 2Cilt. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2017.
- Palmer, Alan. *Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl Büyük Çöküşün Yeni Tarihi*. Çev. Belkis Çorakçı Dişbudak. İstanbul: Sabah Kitapları, 1993.
- Şakul, Kahraman. "Payitaht Halkı ve Siyaset", *Antikçağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, 1. Cilt. Ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Şeyhî Mehmet Efendi. *Vekâyi'u'l-Fuzalâ (Şeyhî'nin Şakâ'ik Zeyli)*. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.
- Şirin, Veli. *Ana Hatlarıyla Siyasî ve Kültürel Osmanlı Tarihi*. İstanbul: Marifet Yayınları, 2022.
- Tobay, Ahmet. *Yusuf Efendizâde Abdullah Hilmî ve Hadis Şerhçiliğindeki Yeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1991.
- Tolan, Barlas. *Toplum Bilimlerine Giriş*. Ankara: Savaş Yayınları, 1983.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*. 7Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1982.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Vasıf Efendi. *Mehâsinü'l-âsâr ve hakâiku'l-ahbâr*. 2 Cilt. Bulak: b.y., 1247.
- Yıldız, Kenan. "Şehir Topoğrafyasına Etkisi Bakımından Osmanlı Dönemi İstanbul Yangınları, *Antikçağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. ed. Coşkun Yılmaz. 10 Cilt. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Yasar, Abdizâde Hüseyin Hüsamettin. *Amasya Tarihi*. Ed. Songül Keçeci Kurt, Recep Orhan Özel, Metin Hakverdioğlu 12 Cilt. Samsun: Amasya Belediyesi Yayınları, 2022.
- Zirikli, Hayreddin. *el-A'lâm Kâmusu Terâcim li Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabîn ve'l-Müsteşriûin*. Beyrut: Dâru'l-İlm lil Melâyîn, 2002.